

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КРАМАР РОСТИСЛАВ ЗІНОВІЙОВИЧ

**ФОЛЬКЛОР НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1940-1950 РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ)**

Спеціальність 10.01.07 - фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних
наук**

Київ - 1996

Дисертацією є рукопис. Робота виконана в Інституті народознавства НАН України.

Науковий керівник — доктор філологічних наук,
професор Кирчів Р.Ф.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук Шумада Н.С.
кандидат філологічних наук Вахніна Л.К.

Провідна установа — Львівський університет ім. Івана Франка

Захист дисертації відбудеться "21" жовтня 1996 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.28 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Київському університеті ім. Т.Шевченка (252017, Київ-17, бульв. Шевченка, 14, актовий зал).

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Київського університету ім. Т.Шевченка (м.Київ, вул.Володимирська, 58).

Автореферат розіслано "19" вересня 1996 р.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00760019 (N)

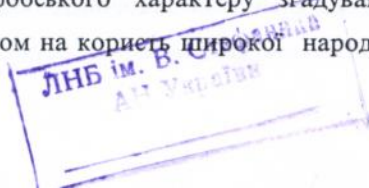
Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат філологічних наук,

Л.Ф.Дунаєвська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Тема збройної боротьби Української Повстанської Армії з гітлерівськими та радянськими загарбниками знайшла відображення у багатому різножанровому фольклорному пласті, що в народі усталився під назвою повстанського. Найраніші його зразки з'явилися за німецької окупації в період організації та постання УПА (1942-1943рр.) Були це пісенні та прозові твори, спрямовані проти фашистського та комуністичного режимів. Основними територіями побутування повстанського фольклору стали західноукраїнські області, де дислокувалися головні сили партизан-упівців. Водночас із творами, які народилися в середовищі партизан, повсюдно виникали й поширювалися пісні та усна проза, творцями й популяризаторами яких були цивільні симпатки УПА. Як наслідок у фольклорному репертуарі 1940-1950-х поряд із повстанськими новотворами - немало антиокупаційних пісень, оповідань і т. ін., які до партизанського руху мають опосередковане відношення (наприклад: сатиричні співанки про гітлерівські та комуністичні методи "господарювання" в українському селі). Подібно і невільничий (тюремний, табірний) фольклор, який до певної міри представляє собою розвинуту традицію повстанської фольклоротворчості, все ж тематично виходить за межі партизанської пісенності й усної прози. Отож, увесь обсяг фольклорного матеріалу даного історичного періоду можна окреслити як антиокупаційний або ж фольклор національно-визвольної боротьби.

Актуальність теми. Наснажений духом непокори та протесту, антиокупаційний фольклор багато дає до розуміння дійсного стану в Україні періоду німецького та більшовицького поневолення і є незаперечним свідченням українофобського характеру згадуваних режимів та неспростовним аргументом на користь широкої народної

підтримки повстанського руху. В Радянському Союзі, цій оновленій російській імперії, повстанський фольклор нещадно переслідувався і був загнаний у глибоке підпілля. За одне тільки зберігання тексту антирежимної пісні можна було на довгі роки розпрощатися з волею. Офіційні дослідження українського партизанського фольклору обмежувалися репертуаром "червоних" партизан. До недавнього часу фольклористичні розвідки й дослідження уснопоетичної творчості часів другої світової війни були вкрай однобокими з точки зору ідеологічної їх заангажованості. Як прорадянський, прокомуністичний і виключно антифашистський висвітлювався весь обсяг різнопланового, ідейно неоднорідного слов'янського партизанського фольклору. Щойно у 80-ті роки в наукових повідомленнях з'явилися інформації про твори народної словесності опозиційних радянській владі слов'янських партизанських рухів.

Та загалом, усній антиокупаційній словесності західних і південних слов'ян судилася значно краща доля як фольклору українського повстанського руху. В повоєнні роки наукові інституції Польщі, Словаччини, Болгарії, Югославії провели значну роботу щодо збирання і опрацювання протигітлерівської народної творчості. В той же час у радянській Україні антифашистські повстанські фольклорні твори залишалися "непоміченими". Зразки повстанського походження у народнопісенних збірниках радянського часу трапляються хіба як окремі винятки. Мабуть, прискіпливе око цензора у слові "партизан" не завжди розпізнавало повстанця-упівця.

Протягом півстоліття фольклор національно-визвольної боротьби 1940-1950-х був на становищі гнаного й замовчуваного. У радянській Україні не могло бути й мови про будь-які студії в даній галузі. Нині ж, у період становлення незалежної держави, коли постала проблема всебічного висвітлення "білих плям" вітчизняної

історії та культури, вкрай необхідним є вивчення цього маловідомого пласту усної словесності.

Ступінь вивченості теми. Інтерес до фольклору національно-визвольної боротьби простежується з перших років постання УПА. Переконають у цьому збірники рукописних та підпільно друкованих фольклорних текстів, які поширювалися в Західній Україні ще у 40-ві роки. Зокрема, в 1947 р. на території Тернопілля підпільно було видруковано пісенники “Збірник революційних пісень”, “Повстанський стяг”. Деякі напрацювання щодо збору та публікації антиокупаційної творчості 1940-х здійснили українці діаспори. 1950 року стараннями Закордонних Частин ОУН побачив світ чималий (69 текстів з нотами) “Співаник УПА”. 1968 року в Канаді (Торонто) вийшла з друку антологія української поезії “Слово і зброя”. Укладач Л.Полтава зібрав вірші людей, які безпосередньо причетні до УПА. У книгу потрапили й повстанські колядки, варіанти яких донині зустрічаються у фольклорному побутуванні Західного Поділля.

Після довгих років заборон, з початком розпаду СРСР, в Україні з'явилася можливість оприлюднення антиокупаційних творів 1940-1950 рр. Дорогу їх легалізації торував фольклор січових стрільців та часів голодомору. Першими ластівками були поодинокі публікації в нелегальних самвидавах. Починаючи з 1992 р. з'являються збірники повстанських пісень, записаних в Україні з початком демократичних перетворень. В Тернополі краєзнавець В.Подуфалий упорядкував три випуски “Повстанських пісень”(1992, 1993, 1995). Там же 1993 р. надруковано збірник антиокупаційних пісень “Лицарям волі” (упор. П. Шимків). У Рівному 1992 р. видано пісенник “Ми у вічі сміялися смерті”. Зразки фольклорної прози періоду національно-визвольних змагань 1940-1950-х рр. увійшли до збірки М.Зінчука “Народні оповідання” (К., 1993). З часу проголошення української незалежності побачили світ й перші наукові розвідки, де висвітлюються питання

жанрово-тематичного розмаїття повстанського фольклору, його генези. Здебільшого, це невеликі статті, написані авторами (О.Правдюк, Г.Дем'ян, В.Сокіл) на основі зібраного останнім часом матеріалу.

Мета і завдання. Якомога повніше зібрати тексти повстанського фольклору і в зв'язку з цим провести польову роботу на визначеній території з використанням відповідних публікацій і матеріалу Західного Поділля. Дати характеристику основних рис фольклору національно-визвольної боротьби 1940-1950 рр., розкрити особливості його творення і побутування, розглянути тенденції притаманні процесу фольклоризації повстанської творчості. Відповідно до поставленої мети дисертант ставить перед собою такі основні завдання:

- проаналізувати тексти антиокупаційних творів, які побутували в досліджуваному регіоні з погляду їх генези, актуальності, ідейного змісту, художніх особливостей;

- розкрити жанрово-тематичну різноманітність антиокупаційного фольклору, з'ясувати домінуючі тематичні, сюжетні групи та їх розвиток, простежити процес актуалізації традиційних та виникнення нових мотивів та кліше;

- показати основні риси фольклорності цих творів, пов'язаність з попередньою традицією фольклоротворення, а також виявити нові тенденції і якості;

- звернути увагу на характерні риси контексту з аналогічним пластом фольклору в інших народів.

Територія дослідження. Зважаючи на те, що антиокупаційний фольклор розповсюджений на досить значній території в етнографічно неоднорідних регіонах України, варто зосередитись на регіональному опрацюванні матеріалу. Предметом нашого наукового зацікавлення є уснопоетична творчість найбільш висунутої на схід частини Галичини: Західного Поділля. Національно-визвольна боротьба на безлісах

подільських рівнинах проходила в особливо важких умовах. Власне тому в пісенній та прозовій творчості регіону часто зустрічається тема підпільної боротьби законспірованими групами. Рідше, в порівнянні з Волинню чи Карпатами, трапляються тут твори про численні бої великих з'єднань УПА з окупантами. Межуючи одночасно з регіонами, де географічні умови сприяли активній партизанській діяльності (Волинь і Карпати) та Східним Поділлям і Буковиною, куди неодноразово відправлялися повстанські відділи з Галичини, Західне Поділля було своєрідним містком між названими територіями. У різні роки по Тернопільщині рейдували партизанські з'єднання, що склалися з гуцулів, бойків, покутян, волинян, наддніпрянців та ін. Без сумніву, за такої взаємодії у репертуарі подолян відбилося фольклорне багатство різних місцевостей повсталієї України. Тому регіональне дослідження західноукраїнського матеріалу відзеркалюватиме, до певної міри, загальнонародне уснопоетичне надбання означеної історичної доби.

Джерела роботи. З урахуванням опублікованих фольклорних матеріалів, дисертант у 1992-1994 рр. проводив самостійні польові дослідження на території Західного Поділля. Збирацькою роботою було охоплено різні місцевості даного регіону (всього 34 населені пункти). Відповідно оформлені записи поповнили архів Інституту народознавства НАН України. Передусім фольклорні зразки фіксувалися на теренах активних бойових дій УПА. Дисертант намагався відшукати версії опублікованих у 1940-ві творів, що "прив'язані" до певних поселень, географічних назв. З метою виявлення варіантів та повнішого окреслення території побутування фольклорних творів матеріали фіксувалися й у Південній Волині.

Більшість наших інформаторів - люди літнього віку, тобто ті, чия молодість припала на 40-ві - 50-ті. Саме це покоління найкраще зберегло в пам'яті розмаїття антиокупаційного фольклору. Щоби

скласти уявлення про вікові групи, які нині є носіями довго переслідуваної словесності, ми працювали і з представниками середнього та молодшого поколінь. Результати опитувань молоді дозволяють зробити певні висновки, щодо життєздатності повстанського фольклору.

У зв'язку з тим, що після сталінських репресій багато учасників підпілля назавжди залишили рідні місця, ми неодноразово записували фольклор не тільки від сільських мешканців, але й від жителів подільських міст, а принагідно й від переселених у Східну Україну.

Методологія дослідження. Одне з основних завдань праці - якомога повніше зібрання польового матеріалу стосовно теми - реалізується записом інформації про творення і поширення антиокупаційного фольклору методом опитування і анкетування та безпосередньої фіксації від інформаторів самих творів. Аналіз матеріалу ведеться на основі методики історико-типологічного дослідження, наукова доцільність якої достатньо підтверджена як у давніх працях української та зарубіжної фольклористики, так і в сучасних дослідженнях.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній робиться спроба жанрово-тематичної уснопоетичної антиокупаційної творчості, простежуються основні риси її фольклорності, дається об'єктивна оцінка естетичної вартості, піднімаються питання генези. Вказуються деякі регіональні особливості, розкривається ширший загальнонаціональний контекст досліджуваного матеріалу. Фактично, запропонована тема є першою спробою наукового опрацювання різних жанрів антиокупаційного фольклору 1940-1950 рр.

Практичне значення роботи. Порушені у дисертації питання є часткою вивчення цілості теми і можуть бути розвинуті у подальших докладних студіях над фольклорним матеріалом як означеного регіону, так і сусідніх етнографічних зон. Результати збирацької

роботи та теоретичного опрацювання текстів можуть стати в пригоді укладачам вузівських навчальних програм (курс фольклористики), лекторам, викладачам народознавства. Разом з тим зібрані фольклорні твори можуть придатися при виданні збірок пісень та усної прози.

Основні положення, винесені на захист:

1. Український антиокупаційний фольклор національно-визвольної боротьби 1940-1950-х рр. - природна реакція поневоленого народу на утиски й жорстокості чинені окупантами, естетизований вияв його морального стану та ідейних переконань.
2. Повстанська пісенність - яскравий приклад нового етапу у фольклоротворчості, коли до народного репертуару все частіше потрапляють авторські, близькі до літературного стилю, твори.
3. Усна проза періоду національно-визвольної боротьби - неказкова. На формування її жанрової системи вирішальний вплив мали жорстокі реальності війни та надзвичайно складні умови побутування впродовж чотирьох повоєнних десятиліть.
4. Перипетії національно-визвольної боротьби 1940-1950-х зумовили актуалізацію традиційних, співзвучних епосі, мотивів і кліше, а також виникнення нових, не відомих раніше в українському фольклорі.
5. Значна частина зафіксованого в досліджуваному регіоні пісенного матеріалу загальнопоширена в Західній Україні, окремі ж його зразки мають східнослов'янський, іноді загальнослов'янський, контекст.
6. Незважаючи на значну часову дистанцію, що відділяє сучасні фольклорні записи від подій 1940-1950 рр. та підпільне побутування антиокупаційного фольклору за радянської влади, йому притаманний високий ступінь збереженості.

Апробування роботи. Дисертація обговорена на засіданні відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України, розглянута

вченою радою вказаного інституту. Основні її положення викладені в доповідях і повідомленнях на наукових конференціях і в публікаціях, пов'язаних з темою дисертаційної роботи.

Структура роботи: Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновку бібліографії та додатків.

Зміст роботи

У вступі розкриті актуальність, наукова новизна, практичне значення обраної теми, визначені мета і завдання роботи, методологія дослідження, висвітлений ступінь вивченості теми, окреслена територія і хронологічні рамки дослідження.

У першому розділі “Творення, побутування та поширення антиокупаційного фольклору” досліджуються історичні передумови виникнення антиокупаційного фольклору, пов'язаність його тематики, жанрової специфіки з типовими ситуаціями, притаманними добі національно-визвольних змагань, характеризуються різні групи творців та популяризаторів повстанського фольклору, а також простежуються панівні тенденції у його побутуванні впродовж повоєнних років серед різних поколінних середовищ. На момент створення УПА в активі усної народної творчості мешканців Західної України була значна кількість жанрово-різноманітного фольклору з визвольними мотивами. Повстанська тематика - логічне продовження і розвиток усієї попередньої антиокупаційної словесності. Прямі попередники антиокупаційного фольклору 1940-1950-х рр. — твори усної словесності, приурочені підпільній боротьбі ОУН у міжвоєнній Польщі, трагедії Карпатської України, сумним подіям 1939-1941 рр. та наступній гітлерівській окупації. Інтенсивна збирацька робота в повоєнні роки дозволила дослідникам партизанського фольклору фактично всіх слов'янських країн відшукати максимум відомостей, що стосуються його творців і популяризаторів. Інша ситуація з

фольклором партизанської національно-визвольної боротьби українців.

Після п'ятих десятиліть посиленої "радянзації" Західної України інформації про творців антиокупаційного фольклору зустрічаються в регіоні нечасто. Переважно на запитання фольклориста про людей причетних до виникнення пісень інформатори відповідають, що автори невідомі. Та все ж, іноді виконавці, здебільшого старшого віку, можуть вказати час виникнення твору та коло осіб, які мають стосунок до його появи: підпільники нашого села, сільські дівчата і т. ін.

Частіш усього їх перу належать пісні-хроніки, ліричні та обрядові твори, тобто жанри з глибинною уснопоетичною традицією. Помітні літературні впливи, відхід від канонів традиційної фольклоротворчості спостерігається у піснях тих повстанських поетів, які зростали в інтелегентних середовищах, мали змогу навчатися в гімназіях, вузах або ж займалися самоосвітою і були обізнані з літературними напрацюваннями сучасників ("Іскра", "Левко", Борис Бобинський, Марія Потикевич-Заболотна).

Народжуючись і побутуючи у типових ситуаціях визвольної боротьби, повстанський фольклор поступово ставав однією з насущних потреб учасника руху опору, фактично невід'ємною часткою його життя. У військових з'єднаннях актуальні патріотичні пісні, оповіді, анекдоти виконувались в короткі хвилини перепочинку, в час рейдів, а навіть у хвилини смертельної небезпеки. Феномен УПА як істинно народного війська, підтримуваного більшістю населення краю, був однією з причин того, що власне армійські пісні, зокрема, марші, переймалися широким загалом і потрапляли у сферу активного побутування. Антиокупаційний фольклор був важливим знаряддям у боротьбі з ворогом. То ж творчо обдаровані підпільники та їх симпатики робили все можливе для його популяризації.

Розповсюдженню й фольклоризації окремих повстанських творів сприяла їх популярність серед постійно рейдуючої рухомої УПА та численних її помічників на місцях. Зрозуміло, що той чи інший повстанський твір, побутуючи в різних регіонах та вікових і соціальних групах населення, збагачувався новими відтінками у змісті, варіювався відповідно до місцевих умов.

Багатоваріантність повстанських історичних пісень зумовлена типовістю ситуацій, змальованих у них. Бої з ворогами, геройська смерть партизан, арешти, знущання окупантів настільки характерні для 1940-1950-х, що твори, де висвітлюються подібні теми, легко вкорінювалися у будь-якій місцевості Західної України. Навіть пісні - хроніки, котрі в силу своїх жанрових особливостей "прикріплені" до конкретних місцевостей, у роки національно-визвольної боротьби мандрували на досить значні відстані. По-різному висвітлює історичні події та постаті й фольклорна проза. Збігаючись в основних моментах (обставини бою, його учасники) усні оповідання й перекази можуть не співпадати у деталях. Біографії визначних учасників УПА в усній прозі Західного Поділля обростають народними здогадами, а, навіть, і домислами (оповідання і перекази про "Бистрого"). І хоча народна проза даного періоду в цілому реалістична, багата документальним матеріалом, все ж дійові особи народних оповідань нагадують іноді напівлегендарних героїв значно раніших фольклорних пластів.

Взагалі фольклору національно-визвольної боротьби 1940-1950-х притаманна орієнтація на традиційні зразки усної народної словесності. Навіть обізнані з літературними досягненнями професійні чи напівпрофесійні автори намагалися творити у дусі фольклорних традицій. На фольклорність партизанської пісенності й прози вказує їх структура. До прикладу, в архітектоніці ліро-епічних та ліричних жанрів повстанського фольклору зримо проступають риси традиційної

фольклорної композиції. Річ у тім, що в 40-ві роки традиція творення співанок-хронік, балад, любовних пісень була ще досить потужною. Найбільш послідовно канони народнопісенної композиції витримано в повстанських піснях-хроніках (зачин, повідомлення про новину, трагічна розв'язка - плач). Подібно й щедре використання елементів фольклорної поетики у творах різного походження вказує на те, що укладачі й носії повстанських пісень, оповідань перебували в силовому полі уснопоетичної традиції. На фольклорну природу повстанської пісенності вказує і той факт, що частина творів є модифікаціями давніших, довоєнних.

Незвичайна переломова доба всенародного повстання викликала справжню зливу поетичної творчості серед найрізноманітніших вікових та соціальних груп населення. Очевидно, що публікації останніх років є тільки частиною з усього обширу матеріалу. Без сумніву, багато поезій загинуло в час війни, а ще більше знищено за радянської окупації. Попит повсталого народу на актуальні пісенні твори заохочував перетворення окремих віршів на пісні. Та суворі обставини воєнного часу не завжди сприяли оригінальному музичному оформленню текстів. То ж і з'являлися й швидко поширювалися партизанські пісні, які виконувалися на мотив українських народних та авторських творів, а часто й чужоземних співанок (російських, німецьких, угорських).

Не можна не помітити й поетичної недосконалої частини повстанських пісень. Невдале римування, недотримання ритму та бідна, позбавлена яскравих засобів поетизації, мова деяких пісень - результат як екстремальних умов творення, так і штучно перерваного процесу фольклоризації. Творче опрацювання народом первинного тексту (пісенного чи прозового) вимагає значно довшого періоду, порівняно з тими кількома роками, протягом яких повстанський фольклор популяризувався. Недостатнє шліфування

тексту в різних фольклоротворчих ситуаціях досить відчутне у прозових жанрах . Саме внаслідок довголітнього перебування у пасивному, підпільному репертуарі, тобто в пам'яті учасників та сучасників подій 1940-1950-х, повстанські оповідання й перекази недостатньо фольклоризовані.

Звуження сфери побутування повстанського фольклору почалося з часу згортання активних бойових дій УПА, з початком 1950-х. З метою приспати пильність донощиків, місцеве населення, виконуючи патріотичні пісні, замінювало деякі слова, зміщувало акценти.

Нині більшість пісенних та прозових уснопоетичних творів на повстанську тематику побутує головню серед тих, чиї молоді роки припали на 1940-1950-ті. Саме покоління, яке брало найбільш активну участь у національно-визвольному русі, найкраще зберегло у пам'яті антиокупаційний фольклор.

У другому розділі “Пісні національно-визвольної боротьби (жанрово-тематичний спектр, поетика)” досліджуються тематика, жанрова різноманітність, основні мотиви і сюжети, варіативність, поетика антиокупаційних пісень, а також характерні фольклоротворчі ситуації, розглядається загальноукраїнський та східнослов'янський контекст окремих творів. У пісенності національно-визвольного руху можна виділити такі жанрово-тематичні групи: повстанські (співанки-хроніки, баладні, ліричні), обрядові, невільничі (тюремні, табірні) та сатиричні твори. Багатогранність антиокупаційної пісенності визначається різними типами творчого процесу та складною архітектонікою жанрової класифікації. У репертуарі повстанців поряд із піснями, що виникли в результаті колективного творення, зустрічаються й авторські, близькі до літературних взірців.

На західноукраїнських землях повстанська піснетворчість на основі засобів традиційної народної поезії була досить продуктивною в епічному жанрі пісень-хронік. Характерно, що цей жанр епічної

поезії в часи війни актуалізувався серед багатьох слов'янських народів. Різні форми пісень-хронік, від стислого повідомлення про якийсь епізод визвольної боротьби до розгорнутої оповіді на тему повстанського життя, побутують у Західному Поділлі. Повстанські пісні-хроніки, будучи логічним продовженням попередньої традиції розвитку жанру, мають ряд особливостей. Передовсім, усі належать до жанрово-тематичного розділу співанок-хронік з історичною підосною. Своєрідний вияв у тогочасних піснях-хроніках має індивідуалізація героя. Суворі дійсність партизанської війни не завжди сприяла фіксації точного його імені, а навіть і псевда. У змалюванні трагічного кінця повстанців можливі художній домисел та певне узагальнення. Адже за тогочасних умов творцям співанок важко було з'ясувати подробиці того чи того бою, або ж останніх хвилин приречених у криївці. Типологічна близькість партизанських "новин" з різних місцевостей, відтворення типових подій за типових обставин (напад ворога із засідки, смерть через зраду) сприяли розширенню ареалу побутування деяких співанок. Причому, відомості про реальну подію, яка лягла в основу твору, не завжди сягали межі побутування хронік. Але сама пісня у таких випадках могла й не втрачати первісного документалізму ("Ой там у селі Оздіві", "У Великодний четвер", "Ой там на хуторі"). В основній змістовій частині пісень-хронік зустрічаються традиційні сюжетні кліше (оплакування матір'ю сина). Та в цілому маємо більше підстав говорити про виникнення й швидке поширення нехарактерних для попередньої піснетворчості мотивів, які за нових історичних умов стали типовими (відмовна відповідь оточених на пропозицію здатися, смерть у криївці, знуцання ворогів над трупами). Притаманною повстанським хронікам і невластивою їх генетичним попередникам є певна патетичність кінцівки, яка в окремих моментах набуває публіцистичного звучання.

Винятковістю драматизованого сюжету співанки-хроніки близькі до балад. Українській баладі національно-визвольної боротьби 1940-1950-х, яка є продуктом недавньої історичної доби, властивий розвиток шляхом від епічних до ліричних форм. Ряд повстанських балад з'явився в результаті перетворення пісень-хронік. Заміна документальної фактографічності співанок типологізованими узагальненнями є об'єктивним явищем процесу фольклоризації ("Ой там у лузі при березі"). Чи не найбільш відомою повстанською баладою є "Ой там на край лісу дуб старий стоїть". Відома вона і в інших місцевостях України та іншим слов'янським народам. На Україні її співали не тільки повстанці, а й червоні партизани. Часто зустрічаються у Західному Поділлі такі баладні пісні, як "Там під лісом, між соснами", "Йшли хлопці до бою", "У лісі, у темному".

Близькими до балад є ліричні повідомлення про загибель партизан ("По бою було", "Скрипів мороз нам по ногах"). Особливості їх лексики й синтаксису показують, що ці пісні є результатом індивідуальної творчості. Невластиві народній пісенності звороти, ускладнені, з підрядними, речення, перервана словами автора пряма мова запозичені творцями лірико-епічних пісень з літературної традиції. Епічні жанри повстанської пісенності у переважній більшості випадків представлені творами складеними в дусі традиційного фольклору. Значно неодноріднішою з цього погляду є партизанська лірика.

У тісному зв'язку з фольклорною традицією творилися ті повстанські пісні, які виникли на основі старих рекрутських та солдатських. Адаптовані до певної доби вони, навіть зберігаючи композицію і ритмомелодику прототипу, на кожному історичному етапі сприймаються по-новому ("Задзвонили ключі вночі"). Популярними в повстанському репертуарі були й адаптовані до нових

історичних реальностей пісні часів першої світової війни "Ой війна, війна", "Розпрощався стрілець".

У партизанській ліриці є чимало творів сумовитих, мінорно забарвлених. Будні повстанців - це не лише радість перемог, але й гіркота втрат, гнітюче відчуття постійної небезпеки, тягар безконечних переходів. Елегійність ряду повстанських пісень зумовлена способом художнього зображення типової у партизанському фольклорі теми смерті героя. Тут на першому плані вже не деталізований виклад трагедії, але людські емоції, думки викликані подією ("На купині під осокою", "Висока могила сирої землі").

Елегійність, сумовитість властиві й повстанським пісням про кохання. Сама специфіка часу зумовлювала журливе оспівування почуттів закоханих. З-посеред основного масиву індивідуальної творчості кілька зразків можна виділити як лірично-побутові, оскільки, складені вони у стилі народної лірики ("Ой там літак летить", "В чистому полі безмежнім"). Часто вживаним способом творення повстанських любовних пісень були запозичення з відомої вже лірики, особливо довоєнних романсів ("Ой вийшов місяць із-за хмари", "Нащо, дівчино, айстри сієш"). Як особну тематичну групу партизанської любовної лірики можна виділити пісні-прощання. Близькі до рекрутських сюжети повстанських пісень "У неділю рано вранці", "Прощайте, ви рідні села", "Завтра в далеку дорогу" та ін. Деякі з них легально побутовували й по війні. Більше того, в Західному Поділлі та Південній Волині вони вже сорок років виконують функцію обрядових пісень: їх співають, виряджаючи хлопців до війська.

Окремим жанром дослідники слов'янського фольклору виділяють марші. У переважній більшості це пісні з особливостями індивідуальної поезії, наспіви яких часто запозичено з відомих мелодій. За функціональним принципом їх можна поділити на марші окремих куренів і сотень та загально-військові похідні пісні. З-посеред

відомих маршів у фольклорному побутуванні Західного Поділля зустрічаються "Марш Сіроманців", "Сірих вовків", "Різунівців". Серед маршів загальновійськового призначення можна виділити закличні пісні, свого роду відозви про повстання, які водночас звеличують повстанське військо і творять збірний його образ. Націленість на ушлявлення зумовлює певну патетичність стилю, насиченість публіцистичними зворотами ("Ми - українські партизани", "Віють вітри, так буйно гуляють"). Наскрізним мотивом у партизанських похідних є метафорична формула повстанської самозреченості в ім'я ідеї. Родичання з природою та зброєю, звертання до Покрову Божої Матері, готовність пожертвувати особистим щастям ("кидай, козаче, молоду дівчину") - фольклорні прийоми, відомі ще з часів козаччини. Символічне побратимство героїв зі зброєю ("Кріс і шабля - це твоя рідня") та смерть як одруження ("Темна могила - це жінка твоя") - традиційні у слов'янському фольклорі. Сягаючи давніх міфопоетичних уявлень, вони значно актуалізувалися в час другої світової війни. Важливим джерелом, з якого повстанські марші запозичували мелодії й тексти, були пластові та сокільські пісні ("Гей-гу, гей-га", "Чота крилатих").

Виразний нахил до переосмислення кількасотлітньої пісенної традиції спостерігаємо у повстанських колядках. Здебільшого - це переробки популярних церковно-релігійних текстів. За природою творчого процесу - це пісні, складені з використанням засобів традиційного фольклору, які функціонували за законами фольклорного побутування. Виконувалися вони строго в період зимових свят. На нашу думку, така локалізація у часі виконання - вагомий аргумент на користь обрядової приуроченості згаданих творів. Численну тематичну групу повстанських коляд складають твори про "Сумний святий вечір".

Логічним продовженням повстанської піснетворчості стали невірницькі, тюремні й табірні пісні. Серед них трапляються зразки, які є дослівними переробками партизанських співанок. В тюремній ліриці 40-50-х можна виокреслити групу пісень, яка формувалася на довоєнних близькоспоріднених творах ("Сидів, числив я дні і ночі", "Сонце сходить і заходить"). Ліро-епічний характер мають невірницькі пісні, які за змістом основного мотиву можна згрупувати: "мати приносить передачу". Чи не найбільш поширеною з цієї групи є "У неділю дуже рано", яка наслідує арештантську пісню часів царської Росії. Перебуваючи довгі місяці під слідством, в'язні за мотивами відомих тюремних пісень komponували власні твори ("Тюрма забрала в мене щастя", "Тюрма, тюрма - велике слово").

Тема неволі знайшла подальше висвітлення у піснях, що склалися в'язнями на пересильних пунктах, у таборах, місцях заслання. Оскільки табірні пісенність творилася на значній відстані від батьківщини, вона не набула на Україні такого розповсюдження, як тюремні твори. Навіть із поверненням політкаторжан у 50-60-ті роки в рідні сторони, сибірські новотвори з об'єктивних причин, не виходили за межі їх кола. Специфіка тем і мотивів зумовила побутування табірної лірики переважно серед старшого покоління, колишніх політв'язнів. Табірні твори літературного, часто з елегійною забарвленістю, походження.

Сатиричні антирадянські фольклорні твори з'явилися на західноукраїнських землях вже з приходом "перших" більшовиків (1939-1941 рр.). Хвилю сатиричної піснетворчості викликала німецька окупація ("На вкраїні біда чорна", "А в бавдісті скляні двері"). Типовою в антирежимних сатиричних піснях є одночасна згадка двох тиранів: Гітлера і Сталіна. В українському повстанському фольклорі ці образи тотожні ("Ех, яблочко!"). Найбільш варіативно розповсюдженою з-поміж сатиричних пісень, що виникли під

радянською окупацією, є "Вислав Сталін свої діти", мелодію якої взято зі стрілецької "Зажирились галичанки". Зачин про "культурну" місію "дітей" Сталіна в "західних землях", проектуючись на подальшу оповідь, підкреслює невідповідність між більшовицькими гаслами та їх реалізацією. Стараннями талановитих носіїв фольклору в час національно-визвольного руху розвивалися малі пісенні жанри. Тематика повстанських коломиенок, зафіксованих у Західному Поділлі, досить строката. Тут і осміювання "вождів" (Гітлера, Муссоліні, Сталіна), і натяки на більшовицьке вміння господарювати, і дівочі закиди хлопцям, котрі уникають УПА. Антиокупаційні мотиви зустрічаються навіть у коротеньких весільних приспівках, т.зв. віватах.

У третьому розділі "Фольклорна проза" досліджуються жанрово-тематичні особливості фольклорної прози 1940-1950-рр., простежується процес виникнення і розвитку антиокупаційних оповідань та переказів, розглядаються фольклоротворчі ситуації, характеризуються різні типи оповідань. Специфічні умови побутування (переслідування, заборони) наклали свій відбиток на зміст і форму фольклорної прози. Фактично, впродовж кількох десятиліть тоталітарного режиму усні оповідання та перекази були єдиним джерелом достовірної інформації про збройну боротьбу українського народу з іноземними агресорами. Зміст усної прози 1940-1950-х років зумовлений страшною воєнною дійсністю. Драматичний час, багатий небуденними подіями, зробив домисел у фольклорі не обов'язковим. Тому народну прозу даного історичного періоду можна визначити як неказкову. У Західному Поділлі вона представлена головно меморатами (оповіданнями) та переказами. Виконавці меморатів - літні люди, які пережили роки війни і брали посильну участь у національно-визвольній боротьбі. Відповідно до темепераменту, особливостей пережитого в репертуарі оповідачів домінують твори одного з трьох основних типів меморату

(автобіографічні, історичні, новелістичні). Як "початковий етап поетизації дійсності" (С.Мишанич) усні оповідання виникали услід за подіями національно-визвольного руху. Короткі емоційно наснажені історії про героїв, обставини того чи того бою оповідалися при кожній нагоді у партизанських відділах, селянських домівках. Та з придушенням більшовицькою каральною машиною повстанського руху оповідання виконувалися лише в тісному колі однодумців у ті рідкісні хвилини, коли оповідач міг цілковито довіритися співрозмовникам. Внаслідок цієї штучно зумовленої неможливості "багаторазових проб" тексту, рідкісного контакту оповідача зі слухачем антиокупаційні твори не зазнали свого часу шліфування різними ситуаціями, які формують фольклорну структуру усного оповідання. Специфічного підходу потребує питання фольклорності повстанських автобіографічних оповідань. Дану проблему не можна розглядати у відриві від історичного контексту. Довголітнє більшовицьке фальшування всього того, що стосується повстанського руху, спричинило у середовищі носіїв меморату тенденцію до якомога точнішого висвітлення подій. На думку наших інформаторів, домисел в автобіографічних оповіданнях нестичний і недопустимий. Не дивує, отже, яскраво виражена фактографічність і документалізм цього різновиду усної прози. Зрештою, дійсність 1940-1950-х настільки небуденна й насичена надзвичайними подіями, що у виконавців оповідань не виникає потреби збагачувати перипетії власної долі. Характерно, що всім типам оповідання 40-50-х притаманний конкретний історизм: вони насичені датами, назвами, іменами і т.п. Але це не означає, що інформативна сторона меморату повністю заступає естетичну. Естетичне сприйняття повстанського оповідання, яке довгі роки було під забороною, невіддільне від реальної побутової ситуації, де, власне, живе меморат. Емоційність викладу, жестикуляція, міміка, а часом і сльози, творять своєрідну

естетизацію історичних фактів. Саме небуденна атмосфера співпереживання, що виникає в момент безпосереднього спілкування оповідача зі слухачем, нерідко сприяє подальшій фольклоризації тексту. В результаті виникають твори, де оповідач не є очевидцем, але робить посилання на когось. У подібних випадках типове кліше: “Я чув (чула) від...”. Таким чином, маючи справу з творами, які повторюються і не в одних устах, є підстави говорити про подальшу фольклоризацію частини меморатів і трансформацію їх у перекази.

Прикметною рисою історичного переказу 40-50-х є помітне його уподібнення до реалістичного усного оповідання. Більшість зафіксованих творів, які можна віднести до розряду переказів про подію, вузьколокального, місцевого характеру. Побутують вони в межах одного чи кількох населених пунктів, прилеглих до місця пригоди. Факти з минувшини подаються в них як вірогідні, без домислу й прикрашування. Однією з найбільш поширених тем у переказах даного типу є розповіді про героїчну смерть партизан, загибель героїв у кривці. Сукупність історичних переказів про особу творить фольклорні біографії героїв небуденної доби. Більшість із наших записів - це перекази, присвячені неординарним постатям, що діяли на терені одного чи кількох сіл. Виконавців приваблює позитивний образ безстрашного, а навіть і відчайдушного повстанця. Найчастіше в основі сюжету - один незвичайний, яскравий епізод. Подекуди трапляються перекази з широким регіоном побутування. Історичною особою, перекази про яку ми зафіксували в різних районах Західного Поділля, є повстанський сотенний “Бистрий” (Петро Хамчук, ур.с.Великі Чорнокінці Чортківського району). Сотня “Бистрого” з успіхом рейдувала по Тернопільщині у 1944-45-х роках. Зафіксовані перекази з’ясовують походження донедавна загадкового командира УПА, тлумачать його псевдо. З об’єктивних причин нині історичні перекази періоду національно-визвольних змагань під

проводом УПА - на ранніх стадіях фольклоризації. Їх утвердженню у фольклорному побутуванні сприяють суспільний інтерес до замовчуваних подій та героїко-романтичний ореол навколо історії української партизанки. Важливу роль у цьому процесі відіграє наявність у партизанських переказах ряду традиційних мотивів.

У висновках подається основний підсумок проведеного дисертантом дослідження західноподільського фольклору національно-визвольної боротьби українського народу 1940-1950 рр. Український антиокупаційний фольклор національно-визвольної боротьби 1940-1950-х рр. є природною реакцією поневоленого народу на утиски й жорстокості чинені окупантами, естетизованим виявом його морального стану та ідейних переконань, глибоко вкоріненим у свідомості нації способом емоційного розпруження і душевного катарсису, невід'ємною частиною насущних потреб повстанця і людності, що його пітримувала. Окрім того він є цінним документом періоду збройної боротьби українського народу з німецькими та більшовицькими окупантами, який відображає настрої широких верств населення Західної України і переконливо доводить народний характер повстання. Повстанська творчість продовжила і розвинула усю попередню традицію творення і побутування опозиційних офіційним владам і культурам фольклорних пластів (козацького, опришківського, антипанського, стрілецького, міжвоєнного і т.ін.) і стала яскравим прикладом нового етапу у фольклоротворчості, коли до народного репертуару все частіше потрапляють авторські, близькі до літературного стилю, твори. Джерела жанрово-тематичної своєрідності антиокупаційних пісень - у традиційній фольклоротворчості та нових тенденціях усної словесності ХХ століття. Усна проза періоду національно-визвольної боротьби - неказкова. На формування її жанрової системи вирішальний вплив мала жорстока реальність війни та надзвичайно складні умови

побутування впродовж п'яти повоєнних десятиліть. Фольклорний матеріал Західного Поділля поділяється на оповідання (автобіографічні, історичні, новелистичні) та історичні перекази. Основні сюжетні групи (бій з ворогом, загибель партизан у криївці, зрада, поневіряня у в'язниці і т. ін.) та образи героїв (молодий повстанець, кат, зрадник, в'язень) спільні у пісенних та прозових жанрах, що свідчить про типовість відтворюваного для даної історичної епохи. Перипетії національно-визвольної боротьби 1940-1950-х зумовили актуалізацію традиційних, співзвучних епосі мотивів і кліше, а також виникнення нових, не відомих раніше в українському фольклорі. Регіональна специфіка фольклорного матеріалу Західного Поділля спричинена особливостями ведення збройної боротьби на безлісих рівнинних теренах, малоприсаєднаних для партизанки. Значна частина зафіксованого в досліджуваному регіоні пісенного матеріалу загальнопоширена в Західній Україні, окремі ж його зразки мають східнослов'янський, іноді загальнослов'янський контекст. Незважаючи на значну часову дистанцію, що відділяє сучасні фольклорні записи від подій 1940-1950 рр. та підпільне побутування антиокупаційного фольклору за радянської влади, йому притаманний високий ступінь збереженості: у різних місцевостях України записано сотні фольклорних творів та їх варіантів. З об'єктивних причин антиокупаційний фольклор побутує нині головно серед літніх людей, сучасників та учасників збройної боротьби з поневолювачами. Та демократичні процеси в Україні 1990-х сприяють популяризації повстанської пісенності й історичних переказів поміж представниками молодших поколінь.

Основні положення дисертації відображені в наступних публікаціях автора:

1. Козацькі мотиви в українських повстанських піснях//Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої

140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-річчю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.).-Дніпропетровськ:Пороги, 1995.-С.301-302.

- ✓2. Християнська Україна у фольклорних новотворах 1950-1980рр.//Моральна цінність християнства і відродження національної школи: Доповіді науково-практичної конференції (19 грудня 1995 р.).-Київ-Тернопіль, 1995.- С.64-66.
3. Пісенний репертуар українських підпільників у Південній Волині (за матеріалами рукописного збірника 1943р. с.Мале Очеретне Кременецького р-ну)//Тернопілля. Регіональний річник.- Тернопіль.-Збруч, 1995.- С.430-432.
4. Повстанські коляди. Пісні зібрані в Західному Поділлі. Упор., вступна стаття, примітки Р.Крамара.- Тернопіль, 1995.- 48 с.
5. Карпатська Україна у фольклорі Західного Поділля//Карпатська Україна - і Августин Волошин.. Ужгород, 11-12 березня 1994 року.- Ужгород.: МП "Гражда", 1995.-С.222-229.
6. Західноподільські перекази про повстанців//Народознавчі зошити.- 1995.-Ч.4.-С.213-214.
7. Повстанські колядки Тернопільщини // Проблеми успадкування зимових народних звичаїв та обрядів: Збірник матеріалів і тез Другої науково-практичної конференції 19-21 січня 1996 року.- Рівне, 1996.- С.74-77.

АННОТАЦИЯ

Крамар Р.З.

Фольклор національно-освободительной борьбы украинского народа
1940-1950 гг. (за материалами Западного Подолья).

Диссертация на соискание учёной степени кандидата
филологических наук по специальности 10.01.07 - фольклористика.
Киевский университет им. Тараса Шевченка, 1996.

Защищается рукопись, содержащая региональное исследование
фольклора национально-освободительной борьбы украинского народа
1940-1950 гг. Рассматривается возникновение, бытование и
распространение антиокупационного фольклора данного
исторического периода. Анализируется жанрово-тематический спектр,
поэтика повстанческих песен и устной прозы.

ABSTRACT

Kramar R.Z.

Folklore of National-Liberation Struggle of the Ukrainian people between
1940-1950 (on the material of Western Podilla region).

The thesis for reciring the scientific degree of the candidate of philological
sciens by speciality 10.01.07 - folkloristic.

Kyyiv Taras Shevchenko University, 1996.

The contens of this manuscript is the investigation of the National-
Liberation Struggle folklore of the Ukrainian people between 190-1950.

The rise, existence and spreading of antioccupational folklore of the given
period is being examined.

The genre and thematic spectrum, the poetics of insurgent songs and oral
prose is under the analysis.

Ключові слова: повстанський фольклор, партизани-упівці,
фольклоризація, фольклоротворча ситуація.

Р. Крамар

850508A

Підписано до друку 01.08.96 Формат 60*84 1/16

Ум. друк. арк. 0.9

Тираж 100. Зам 421 1996. Безплатно

МП "ІВП"

AB. 35.678

AB 35.678

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

5

Main body of faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document.

Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly bleed-through from the reverse side.